

ПОЕЗИЯ В СИСТЕМІ МЕТАКАТЕГОРІЙ

Стаття присвячується проблемі метакатегорій у сучасному літературознавстві, з'ясовуються причини і диференційні характеристики явищ. Привертається увага до теоретичних візій "поезії поезії": витоків наукового тлумачення і сучасного стану вивчення проблеми. Метапроза, автореференція, метапоезія, автометаінтерпретація – основні поняття, які потрапляють до поля зору автора представленої статті.

Однією із суттєвих ознак сучасного літературознавства є тенденція до осмислення літературного процесу і творчої діяльності крізь призму авторської свідомості із супутніми феноменами: метаписом, авторефлексією, автореференцією тощо. На думку літературознавців, процеси творчого саморозкриття митця виходять на перший план, ферментують і структурують сучасну літературу, а їхнє дослідження прокладає шлях до розуміння індивідуальних текстових стратегій авторства [1: 10]. Посилена увага до особливостей вияву авторської самосвідомості, кристалізація аналітичних підходів до автореферентного дискурсу стала важливою передумовою утворення метакатегорій. Отож на часі визначення понять, пов'язаних з автометаінтерпретацією, а також віднайдення "слабких" місць теорії металітератури, розробка яких може суттєво скорегувати її розвиток. Серед останніх саме поетичне мистецтво потребує потужної дослідницької рефлексії. Програючи рівню вивчення метапрозових явищ, інспірованих пізнанням постмодерністичної культури, метапоезія містить багатий матеріал для розуміння специфічних можливостей "моделювання моделювання" (Д. Сегал) у літературі.

Отже, **мета представленої статті** полягає у систематизації сучасних наукових розробок щодо метапоезії у контексті широкого поля досліджень металітературних процесів. Також вважаємо за необхідне виокремити специфічні підходи до її аналізу, які окреслилися останнім часом, визначити перспективні аспекти вивчення цього питання. Важливим **завданням для нашого дослідження** є проведення паралелей між концепціями метапрози і метапоезії, виявлення точок "тяжіння", що може стати кроком до розуміння специфічних відмінностей метапоетичного висловлення.

Сьогодні ми маємо доволі розгалужену систему понять, які позначають прояви авторської свідомості. Цей феномен стає об'єктом дослідження різних дисциплін, що забезпечує стрімкий розвиток галузі науки, яку називають метапоетика. У царині літературознавства виокремлення метапоетики як особливого знання стало можливим завдяки фундаментальним розробкам проблеми метамови і метатексту, започаткованих у працях М. Бахтіна, А. Вежбицької, В. Коппле, Ю. Лотмана, а також різним підходам, що актуалізують проблематику "авторської свідомості" у художньому творі (М. Абашева, Е. Ауербах, Д. Бак, Н. Бонєцька, В. Виноградов, М. Кодак).

Одним із найвпливовіших наукових підходів, що надав особливого значення проблемі метатексту, є структурно-семіотичний метод. У дусі цього методологічного напрямку метатекст розуміють як код до первинної інформації. З розвитком семіотики самоозначування набуває різних тлумачень, спираючись на особливості розуміння природи авторрефлексії та автореференції. Вважаючи, що "означення себе" є надто загальним висловлюванням, П. Дениско вдався до виокремлення аспектів, через які відбувається аналіз категорій автореференції. Зокрема, йдеться про привертання уваги до форми, власної будови, організації, системності; до інших знаків чи текстів (підкреслюється кореляція понять метатекст і інтертекст); до свого створення; до своєї фіктивної природи [2: 30].

У статті актуалізується проблема співвідношення автореференції та референції у контексті останнього пункту, – питання, що виникає природно, адже попри історичну тривалість, автореферентні явища асоціюються з культурою постмодернізму, із жанровою кризою і формуванням уніфікованих категорій, які відображають різне співвідношення реальності і художнього простору. У багатьох дослідженнях обстоюється "не-усунення" референту внаслідок відсилання тексту до себе, а також думка про подвійність семіотичного значення – автономності й комунікативності – неоднозначності і трансформованої референційності тексту.

Вихід до подолання герметичності тексту, тексту як закритої системи у світлі автореферентності вбачається не тільки у концепції "подвійності" метатексту, "двотексту" за А. Вежбицькою, а й уявленням про метадериваційне означування [3], звернення до акту творчості як розімкнення текстової реальності й синтезу з життєвим процесом. У сучасному літературознавстві фраза "форма, що творить" найбільш точно відображає визначальний підхід до автореферентних явищ. Підсумовуючи основні ознаки метапрози, М. Липовецький виокремлює, зокрема, "оголення прийому", що "переносить акцент із цілісного образу світу, утворюваного текстом, на сам процес конструювання та реконструювання цього ще незавершеного образу. Як наслідок цієї якості розглядається специфічна активізація читача, який стає співучасником творчої гри" [4: 45]. Процес

гри, постійна зміна і перевтілення – основний постулат романтичної "поезії поезії", в основі якого покладено ідею саморефлексії, "ототожнення мови із забутим знанням, оживлення внутрішньої мови, розкриття метафоризму у слові" [5: 27], – все це утворює категорію "потенціалізації". Ідея ця вплинула на подальший культурний розвиток. Зв'язок між потенціалізацією і автореферентністю виявлено Ф. Ісраповою, у статті якої переконливо демонструється дія динамізуювального принципу подвійності-додатковості оксюмору В. Брюсова ("Восходит месяц обнаженный/При лазоревой луне"), що також проявляється у картинах сучасників російського поета К. Моне ("Дикі маки") та В. Ван Гога ("Пейзаж із дорогою, кипарисом і зіркою"). Дублікація, повтор, що, як відомо, становить ключовий механізм потенціалізації, є засобом перевтілення статичного показу до динамічного переходу [6: 42]. Головне те, що подвоєння призводить до відкриття особливої форми співтворчості автора і читача у метапоезії.

Поява і перші кроки до усвідомлення феномену авторефлексії у ліриці сягають античної доби. Безумовно, першість у розкритті природи явища авторефлексії належить саме поетам, але інструменти витлумачення, поглибленого прочитання дослідником самоінтерпретаційних текстів досі є проблемною сферою літературознавства. Розуміння автореферентного процесу як складного змістоутворювального механізму, в якому відбувається взаємообмін процесу і результату, думки і її характеристики розробляється філософією романтизму, зокрема у працях Ф. Шлегеля. Філософ розглядав "поезію поезії" як "прекрасне самовідображення", рух від "зовнішнього" до "внутрішнього" поетичної рефлексії [7: 302]. Автореферентні імпульси поетичного тексту становили важливу частину вивчення внутрішніх механізмів самосвідомості та різних аспектів її об'єктивності. Як зазначає С. Бройтман, формування процесу самоусвідомлення в об'єктних термінах відбувається на тлі розвитку уявлень про фундаментальні основи лірики, наприклад, у концепції О. Веселовського [8: 427].

Зростання авторефлексивних проявів у різні періоди розвитку літератури та особливо у ХХ ст. призводять до появи нових жанрів, – вважають дослідники. Отож метатекст зміщується до сфери жанрології та відіграє значущу роль у простеженні динаміки прозових жанрів. "Метапроза" як жанр аналізується західноєвропейськими вченими. Усвідомлення статусу письма як артефакту, осмислення відносин між текстом і реальністю [9: 2], процесів сприйняття тексту [10: 37], самовизначення у творчому процесі [11: 132] є основними критеріями цих феноменів, що найчастіше відносять до автореферентності. На думку А. Большакової, термін "метапроза" є доволі суб'єктивним, але таким, що відображає поступ зацікавлення людини до суб'єктних, внутрішніх форм життя, до власної ментальної, творчої природи, яка і стає предметом напруженої рефлексії [12: 127].

Якщо провести паралель між прозою і поезією у ракурсі жанрового становлення, то увиразнюється розпливчатість і широта жанрової парадигми метапоезії, яка також не обмежена певним історико-культурним періодом, але значення якої істотно підвищується і набуває жанротворчих функцій, починаючи з епохи романтизму. Ясна річ, метапоезія спирається на традицію ідеї саморефлексії мистецтва, на чому наголошується в енциклопедичному словникові "Поетика. Словник актуальних термінів і понять". У цьому виданні "металірика" визначається як "те саме, що і "поетологічна лірика": вірші з настановою на професійне самовиправдання і самовизначення, з пошуком мотивування права на існування, із залученням аргументів поетичної "праоти" крізь посилення на прецеденти, з рефлексією над власними генетичними і типологічними параметрами" [13: 119]. Серед визначальних координат металірики у статті виокремлюється: по-перше, "штучність" поетологічних віршів, у яких тематизація "виготовлення" твору постає в основі сюжетної структури; по-друге, синхронність змісту і його переживання у мові тексту; по-третє, зміщення до центру поетичної системи власне творчого акту, що набуває особливих ознак у модернізмі [13: 119]. До позначених векторів розвитку металірики долучається також і багатоголосся, уведення "чужого слова". З точки зору історичної поетики, еволюція металірики (від штучної будови до інтертекстуального рівня образотворення) відштовхується від глобальних змін уявлення про цілісність. Як пише С. Бройтман, вивільнення творчої свідомості, спроби вивести творчий акт "у становленні" спричинений відкриттям іншого виміру цілісності світу, усвідомлення того, що "акт творення ще не завершений – він ще триває" [14: 265]. Відповідно, народження нового рівня рефлексії у ліриці – авторефлексії – перехід до "самоусвідомлення" первісного зв'язку суб'єктної та образної структур із подальшою динамікою до інтертекстуальності є наслідком розвитку творчої свідомості до нових форм інтерсуб'єктивної цілісності [8: 463].

Як ми згадували вище, вже у концепції німецького філософа Ф. Шлегеля актуалізується визначальний, можливо навіть, вихідний принцип авторефлексії, який згодом розвинути і теоретично обґрунтують послідовники: утворення особливої цілісності, до якої долучаються всі рівні твору, у тому числі і форма, яка отримує визначення автометаописової [15]. Наприклад, аналізуючи архітектоніку суб'єктної сфери Джойса, С. Бройтман зауважує суттєві зміни у відтворенні авторефлексії: "Замість того, щоб давати окремо форму і окремо роздуми про неї, він уводить рефлексію до самої форми. Тому форма у Джойса стає не тільки утвореною, але й такою, що

рефлексує над самою собою, вторинно розіграною, а значить, є чимось більшим ніж просто форма" [14: 305]. Аспекти форми як метатексту в контексті розкриття творчої позиції аналізує Ю. Лотман. Так, у роздумах над "Евгением Онегиным" дослідник наголошує на відмові від літературності, антинорми літературного і життєвого як основи авторської позиції, що зумовило особливий статус романної форми: "Пушкін зіставив із реальним поступом свого тексту "ідеальну" романну норму, уводячи її до оповіді як метатекстовий елемент" [16: 178]. Для поетичної творчості форма як метатекст набуває неоднорідних і складних форм зв'язків, що розкривається сучасним дослідженням проблеми: "Присутність у віршованому тексті змістового мотивування "зведення думки" "само до певної кількості складів" і – ширше – підкреслений у тексті змістовий зв'язок між різними рівнями" [16: 213].

Отже, "поезія поезії" – поняття значно складніше за експліцитне виявлення метарефлексії – "поезії про поезію" або поетологічного вірша. Зіткнення експліцитних та імпліцитних рівнів металірики істотно впливає на методи її дослідження, визначення і диференціацію. Цю проблему розглядає у своїх працях Є. Мюллер-Зетельман. Дослідниця слушно зазначає, що врахування тісного зв'язку лірики з естетичною саморефлексією, а також родової значущості структур внутрішньої референції увиразнює необхідність розробки особливих критеріїв металірики [11: 140]. Виходячи з цього положення, літературознавець вважає, що до корпусу металірики не входять нехудожні метатексти, оскільки металірика зорієнтована виключно на "фікціональний" дискурс [11: 142]. До речі, на логічній помилковості змішання автоосмислювальних моделей і фактів власне творчості зосереджував увагу і Ю. Лотман, підкреслюючи стрункість і упорядкованість, штучну схематизованість і уніфікованість таких моделей [17: 501-502]. Очевидною є їхня полярність щодо "життєвозорієнтованих" метатекстів, що прагнуть розімкнути творчу реальність. Закономірно, що у сучасній науці метактуальні категорії осмислюються у концепціях хаосу, синергетики – методологіях, які значну увагу приділяють саме випадковості і нерегульованості. В одній із робіт, присвяченій осмисленню метапоетичних явищ, пропонується розглядати авторефлексію як аутопоетику, що походить зі значущої концепції аутопоезиса, розробленої у 70-х рр. чилійськими вченими У. Матурана і Ф. Варена. Зіставляючи семантику "мета-" й "ауто-", В. Фещенко схиляється до останньої складової терміна, оскільки вона несе значення автономності, автентичності, природності проти штучності, другорядності термінів "мета" [18]. На думку вченого, у такому напрямі дослідження відбувається переакцентуація уваги до "внутрішньої моделі", її здатності до саморозвою, а також актуалізація розуміння творчої діяльності як процесу.

Систематизація теоретичних й емпіричних досліджень авторської рефлексії, розробка наукового підходу до метапоетичних даних відбулася у працях К. Штайн та її послідовників. Науковці прагнуть виробити інструменти аналізу метапоетичних даних – тобто особливостей автоінтерпретації, авторефлексії, що охоплюють не лише явні та приховані рівні тексту, а й відбиваються у критичних, теоретичних працях поетів. Ретельно характеризуючи різні виміри метапоетики (горизонтальний і вертикальний, експлікований та імплікований), автори вдаються до найповнішого теоретичного обґрунтування метапоетики як "системи систем", що відрізняється складністю, гетерогенністю, амбівалентністю, і пропонують наступне визначення: "Метапоетика – це поетика за даними метамови (мови, якою описується мова-об'єкт) і метатексту, поетика самоінтерпретації автором свого або чужого тексту" [19: 21]. Універсалізація цієї категорії дозволяє виробити критерії диференціації суміжних понять, а також синтезувати в межах метапоетики різні види текстів про творчість: автоінтерпретація, автометаопис, автометадискрипція тощо [19: 20]. Самоінтерпретація митця не завжди має свідомий характер, – утвердження, що формує підвалини для ієрархізації структури метапоетики. Вертикальне і горизонтальне прочитання твору націлене на виявлення експлікованих і прихованих, імлікованих метатекстів, які, у свою чергу, кореспондують із сепаративним метатекстом – безпосередньо працює із поетики, творчості. Отже, відмінність концепції російських учених полягає у тому, що вони не відмовляються у включенні до метапоетичного тексту есеїв і статей митця на тій підставі, що вони також є витворами мистецтва. Роздуми на цю тему призвели К. Штайн і Д. Петренка до висновку: "Основний об'єкт дослідження у метапоетиці – художня (словесна) творчість; у вузькому змісті – це проблема "ремесла", майстерності митця, ще вужчому – аналіз прийому праці з матеріалом – словом. Наближеність метапоетики до мистецтва, зв'язок з ним веде до способу відштовхування від нього – зв'язком з наукою" [19: 25].

Дослідники Д. Петренко, В. Ходус, К. Штайн обстоюють думку щодо метапоезії як ширшого поняття за метатекст, у витлумаченні якого наголошується його імлікованість у структурі метапоетики [19: 19], а також зв'язок із внутрішньою текстовою організацією, результатом творчої діяльності автора, між тим метапоетика базується на "метатекстовій нитці", зорієнтована на власне творчий процес і має текстоформувальний характер [20: 29].

Актуалізуючи неоднорідну, багатшарову структуру метапоезії, російські літературознавці пропонують розробку специфічної галузі філологічної науки, яка покликана створити уніфіковані

принципи аналізу авторефлексії у поетичному творі, що призводить до розширення об'єкту наукового дослідження – за такого підходу метапоетичний текст включатиме не лише поетичні, але й критичні тексти.

Метапроцеси у літературі набувають значущості зі зміною уявлення про цілісність світоустрою, закономірним наслідком якого є зсуви у художньому осягненні і втілення нововідкритої якості цілісності – незавершеності. Метапоезія як особливий різновид металітератури має спільні риси з феноменом метапрози, що зумовлено загальним напрямом розвитку творчої свідомості. Йдеться про такі ознаки, як тематизація творчого акту, "оголення прийому", активізація і переосмислення ролі читача. Однак специфіка об'єктивації автоінтерпретаційних настанов у поезії і прозі різна, та їхнє вивчення, попри певні, доволі результативні, кроки (зокрема, у західноєвропейському літературознавстві) має стати окремою темою для дослідження. Так, рівень авторефлексії, спостереження за внутрішніми процесами властиві ліриці імпліцитно, а це означає, що засоби відтворення автоінтерпретації тут мають бути іншими, такими, що поглиблюють ступінь саморозкриття, перетворюють акт творчості на власний об'єкт, зміщуючи акценти до "гри", "неупорядкованої" форми, рухливої художньої структури.

Суттєвим поштовхом, що досі не втратив евристичного потенціалу, є концепція потенціалізації, динамізувального подвоєння, розроблена романтиками. Концепт "подвійності" унаочнюється у сучасних наукових візіях метатексту, метапрози. "Подвійність" проступає, передусім, як фактор творчого перевтілення реальності, вироблення нових форм цілісності, форми "у становленні", здатною синтезувати сконцентрованість на собі з осягненням універсальних законів творчості і натхнення. Відтак "поезія поезії" – це відтворення процесу творчості, рефлексія над її суттю та власною діяльністю, оцінками, баченням, що породжує автометареферентну форму поетичного висловлення і втягує у поле тексту багатий культурний контекст, на тлі якого проступає "обличчя" авторської індивідуальності. Автореферентність у поезії є не так кодом до розуміння тексту та орієнтування щодо його інтерпретації, тобто статичної описової якості, як динамізувальним принципом, що розгортає становлення тексту через самоусвідомлення автора у момент народження образу, художньої думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашева М. П. Литература в поисках лица. Русская проза конца XX в. : становление авторской идентичности / М. П. Абашева. – Пермь : Издательство Пермского университета, 2001. – 319 с.
2. Дениско П. Феномен непрозорості знаків в історії семіотики / П. Дениско // Магістреріум. Культурологія. Вип. 19. – К. : Видавничий дім Києво-Могилянська Академія, 2005. – С. 27–33.
3. Цивьян Т. В. О метапоэтическом в "Поэме без героя" / Т. В. Цивьян // Лотмановский сборник. – М. : Гарант, 1995. – Т. 1. – С. 611–619.
4. Липовецкий М. Н. Русский постмодернизм. (Очерки исторической поэтики) : [монография] / М. Н. Липовецкий. – Екатеринбург : Уральский государственный педагогический университет, 1997. – 317 с.
5. Вайнштейн О. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фр. Шлегеля / О. Вайнштейн. – М. : РГГУ, 1994. – 80 с.
6. Исрапова Ф. Х. Автореферентность как способ изображения творчества в стихотворении В. Брюсова "Творчество" / Ф. Х. Исрапова // Вестник РГГУ. Серия : "Филологические науки. Литературоведение и фольклористика". – № 11(54)10. – М. : РГГУ, 2010. – С. 35–45.
7. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика / Ф. Шлегель. – М. : "Искусство", 1983. – Т. 1. – 479 с.
8. Бройтман С. Н. Лирика в историческом освещении / С. Н. Бройтман // Теория литературы : [в 4-х т.]. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – Т. 3. – С. 421–467.
9. Waugh P. Metafiction. The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction / P. Waugh. – London and New York : Routledge, 1984 – 176 p.
10. Hutcheon L. Narcissistic Narrative : The Metafictional Paradox / L. Hutcheon. – Waterloo : Wilfred Laurier University Press, 1980. – 168 p.
11. Müller-Zettelmann E. "A Frenzied Oscillation" Auto-Reflexivity in the Lyric / E. Müller-Zettelmann ; [edited by Eva Müller-Zettelmann and Margarete Rubik] // Theory into Poetry : New Approaches to Poetry. – Amsterdam – New York : Rodopi, 2005. – P. 125–147.
12. Большакова А. Ю. Современные теории жанра в англо-американском литературоведении / А. Ю. Большакова // Теория литературы : [в 4-х т.]. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – Т. 3. – С. 56–58.
13. Исрапова Ф. Х. Металирика / Ф. Х. Исрапова ; [гл. науч. ред. Н. Д. Тмарченко] // Поэтика : слов. актуал. терминов и понятий. – М. : Издательство Кулагиной ; Intrada, 2008. – 119 с.
14. Бройтман С. Н. Историческая поэтика / С. Н. Бройтман. – М. : РГГУ, 2001. – 320 с.
15. Тименчик Р. Д. Автометаописание у Ахматовой / Р. Д. Тименчик // Russian Literature. – 1975. – № 10 / 11. – С. 213–226.
16. Лотман Ю. М. Пушкин : статьи и заметки / Ю. М. Лотман. – М. : Вагриус, 2008. – 448 с.
17. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб : "Искусство – СПб", 2001. – 704 с.

18. Фещенко В. В. Авторефлексия, или об одной языковой особенности творческого сознания / В. В. Фещенко ; [под. ред. Ю. С. Степанова] // Гуманитарные науки сегодня : материалы конференций. – М. : Калуга, 2006. – С. 116–137.
19. Штайн К. Э. Русская метапоэтика : [учебный словарь] / К. Э. Штайн, Д. И. Петренко. – Ставрополь : Издательство Ставропольского государственного университета, 2006. – 601 с.
20. Ходус В. П. Метапоэтика драматического текста А. П. Чехова : [монография] / В. П. Ходус. – Ставрополь : Издательство СГУ, 2008. – 416 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Юферева Е. В. Поэзия в системе метакатегорий.

Статья посвящена проблеме метакатегорий в современном литературоведении, выяснению причин и дифференциальных характеристик явлений. Внимание привлекается к теоретическим взглядам "поэзии поэзии": истокам научной интерпретации и современному состоянию изучения проблемы.

Метапроза, автореференция, метапоэзия, автометаинтерпретация – основные понятия, оказавшиеся в поле зрения автора представленной статьи.

Yufereva O. V. Poetry in the System of Metacategories.

The article deals with the problems of metacategories in the contemporary literary studies, and finding out the differential characteristics of phenomena. The attention is drawn to the theoretical vision "poetry of poetry": the sources of scientific interpretation and actual state of research. Metafiction, autoreference, metapoetry, autometainterpretation are the main conceptions in the field of the author's vision.